

HISTORIJSKO-GEOGRAFSKA OSNOVA SOCIJALNO-KULTURNE DIFERENCIJACIJE VOJNOKRAJIŠKOG PROSTORA

VELJKO ROGIĆ

Austrijska vojna granica ostavila je trajne i značajne tragove u kulturnom pejzažu panonskih, peripanonskih i dinarskih krajeva Jugoslavije.

Na temu austrijske Vojne krajine napisano je više, pretežno povijesnih radova.¹ Utjecaj vojnokrajiske organizacije na naselja, tipove agrarnih pejzaža, tradicionalnu seosku kulturu i gradska naselja izvanredno je značajan ali nažalost vrlo slabo obrađen u našoj literaturi.

Pristup problematici utjecaja Vojne krajine na dinarski, peripanonski i panonski kulturni pejzaž koji započinje i polazi od nastanka austrijskog vojnokrajiskog sistema i razrađuje periodizaciju prema etapama odnosno fazama njezine institucionalne organizacije suviše je jednostran i uzak.

1) Prvi pokušaji cjelovitih i pregledno-povijesnih prikaza razvoja vojnokrajiskog sistema javljaju se početkom XIX stoljeća. To su poznate Hietzingerove (Hietzinger, K. B., Statistik der Militärgränze des österreichischen Kaisertums, Wien 1817) i Demianove (Demian JA, Statistische Beschreibung der Militärgränze, Wien 1806) kajige. Cjeloviti prikaz područja karlovačkog generalata s izdvojenim topografskim opisom pukovnija dao je F. J. Frass (Vollständige Topographie der Karlstädter-Militärgränze, Zagreb 1835). Kasniji pokušaji, osobito najkompletniji sustavni Vaničekov prikaz (Vaniček, F. Specialgeschichte der Militärgränze I—IV Wien 1875), Hostineka (Hostinek, J., Die K-K. Militär-Grenze, ihre Organisation und Kerfassung, Wien 1861), Schwickera (Schwieker, I. H. Geschichte der österreichischen Militärgränze, Wien 1883) kao i više obrada pojedinih pukovnija (F. Bach, J. Stopfer i dr.) razmatraju, uglavnom, povijest razvoja vojnokrajiskog sistema, ističući u većoj ili manjoj mjeri neke pravno-sociološke aspekte i topografske podatke koji imaju izvanredno veliku važnost kao historijsko-geografska grada.

Prvi pokušaj sustavnog razmatranja stvarne ekonomsko sociološke problematike Vojne krajine (osim uzgrednih, ali vrlo vrijednih misli i opservacija o tome kod A. Fortisa, F. W. Taube-a i I. I. Tkalca) izvršio je Pidoll zu Quintenbach (Einige Worte über die Wirtschaft der Karlstädter Grenzer, Wien 1844), što su djelomično iskoristili autori monografskih prikaza, osobito M. Turković (»Die Geschichte der ehemaligen Croatisch-Slavonischen Militärgränzes, Sušak 1936) i J. Savković (Pregled postanka razvitka i razvojačenja Vojne Granice, Novi Sad 1964).

Novi pogledi na povijesno ekonomsku problematiku Vojne krajine dolaze do izražaja nakon 1945. godine kod R. Bičanića (Doba manufaktura u Hrvatskoj i Slavoniji 1750—1860, Zagreb, JAZU 1951) i M. Mirkovića (Ekonomska historija Jugoslavije, Zagreb 1968), a osobito u novijim radovima I. Karamana (Privreda i društvo Hrvatske u XIX stoljeću, Zagreb 1972) i M. Valentića (Vojna krajina i pitanje sjedinjenja s Hrvatskom 1849/51, Zagreb 1961), G. E. Rothemberg (The Austrian Military Border in Croatia 1522—1747, The Illinois Studies in the Social Science, 48 Urbana, Illinois, the University of Illinois Press, 1960) pokušao je sustavno obuhvatiti socijalno-ekonomske elemente povijesnog razvoja krajiskog fenomena. Kulturno-geografski aspekt do sada je najbolje i najpotpunije obrađen kod A. Blanc-a (La Croatie Occidentale, L'Institut d'Etudes slaves XXV, Paris 1957), i to za područje ogulinske i slunjske pukovnije.

Na primjeru velebitske primorske padine istaknuti su historijsko-geografski aspekti vojnokrajiskog sistema (V. Rogić, Velebitska primorska padina, Radovi Geografskog instituta knj. 2, Zagreb 1958). Doktorska disertacija I. Konareka najnoviji je pokušaj suvremene političko-geografske obrade fenomena Vojne krajine (J. Konarek, Territorial Dynamic in the western Dinarics before 1881 with special reference to the Vojna Krajina of Croatia, unmoženi rukopis disertacije Faculty of Graduate Studies, the University of Western Ontario, London Ontario, 1975).

Iako je o austrijskom vojnokrajškom sistemu relativno mnogo napisano, jer se kao specifična evropska institucija najduže održao, tema posvećena odnosu Vojne krajine i kulturnog pejzaža treba biti šire koncipirana jer njezine osnove sežu u dalju prošlost. Upravo ti stari, tradicionalni temelji, tj. praksa uključivanja različitih grupacija stanovništva u specijalne tipove socijalno pravnih institucija inspiriranih vojničko-ratničkom organizacijom, trebaju biti polazna osnova za neke teze o međuzavisnosti vojnokrajške organizacije i kulturnih pejzaža.

① Historijsko-geografski aspekti geneze osnova vojnokrajškog sistema

Historijsko-geografski aspekt geneze osnova vojnokrajškog sistema mora biti utemeljen na međuzavisnosti između osnovnih obilježja geografske sredine i tipova društveno ekonomskih struktura.

Budući da je predmet našeg interesa jugoslavenski prostor koji je bio uključen u austrijsku vojnu granicu sve do osamdesetih godina XIX stoljeća, potrebno je primarno ukazati na uvjete njegove društveno-ekonomske valorizacije u prošlosti.

Dinarski planinski prostor Jugoslavije u odnosu na mediteranski, peripanonski i panonski, vršio je u svim fazama historijsko-geografske prošlosti do XX stoljeća specifičnu funkciju.²

Dok su rubni mediteranski i peripanonski krajevi bili otvoreni i stoga izloženiji stranim utjecajima, dinarski planinski prostor, zbog teže pristupačnosti, uglavnom je uvijek duže konzervirao tradicionalna obilježja autohtone kulture.

Uobičajena karakterizacija dinarskog prostora kao originalne postor-
ne jezgre prvenstveno treba biti obrazložena ne slabom, odnosno težom pristupačnošću, nego dominantnim socijalno-geografskim obilježjima stočarskog prostora. Tradicionalno ekstenzivno dinarsko stočarstvo ima svoje korijene u prethistoriji i u svim fazama historijsko-geografskog razvoja do XX stoljeća ono je dominantna socijalno-geografska determinanta dinarskog prostora.³ Od два glavna tipa tradicionalne transhumance, to jest prve inicirane iz nizinskih a druge iz planinskih naselja u generalnom historijsko-geografskom retrospektu dinarskog prostora, neosporno prevladava drugi. S obzirom na prethodno izrečenu misao o autohtonosti dinarskog planinskog prostora, to je sasvim logično.

Kontrola i pravo korištenja nizinskih zimskih pašnjaka kao conditio sine qua non transhumantne stočarske ekonomike može biti ostvarena jedino uz pomoć snažne ratničke organizacije, čija je geostrateški najpovoljnija geografska jezgra upravo u planinskom prostoru. Razumljivo je stoga da vitalna središta naseljenosti kao nukleusi teritorijalne organizacije moraju biti u strateški povoljnijem planinskom prostoru.

Geografski uvjeti širenja stranih utjecaja u nizinskim krajevima — prostoru zimskih ispaša dinaraca — bitno se razlikuju.

U mediteranskim nizinskim krajevima strani su utjecaji uvijek i isključivo bili vršeni od civilizacijski i kulturno superiornijih društveno-po-

2) J. Rogić, Die Gebirge als Wiege des geschichtlichen geschehens in Südosteuropa, Argumenta geographica, Festsch. K. Troll, Bon. F. Dümmler 1970; V. Rogić, Regionalizacija Središnjeg planinskog prostora Jugoslavije, Zbornik IX kongresa geografa Jugoslavije, Sarajevo 1974, Idem, Sociogeografski aspekt dinarskog krša, dinarskog kulturnog areala i dinarskog brdsko-planinskog prostora, Geografski Glasnik No 38, Zagreb, 1976.

3) V. Rogić, op. cit. 1976.

litičkih struktura (antičke grčke thalasukracije, Rima, Bizanta odnosno Venecije).

U peripanonskim i panonskim krajevima naprotiv, a to vrijedi i za perialpski prostor, ti su utjecaji dvojakog karaktera: s jedne strane u životni prostor utjecaja dinarskog transhumantnog stočarstva prodiru slične, ali mnogo snažnije i brojnije stočarsko nomadske društvene strukture; s druge strane uklapanjem peripanonskih, panonskih i perialpskih krajeva u više civilizacijski i kulturno razvijene forme nastaju slični konflikti i suprotnosti dinarskog transhumantnog tradicionalnog stočarstva s razvojem dominantne stabilizirane agrarne ekonomike.

Bit historijsko-geografske problematike leži prema tome u odnosu između tradicionalne stočarske transhumantne ekonomike kao glavnog temelja rodovsko-plemenskih društvenih i feudalno-političkih struktura i stabilizirane agrarne društveno-ekonomske strukture viših i složenijih oblika civilizacijski i kulturno razvijenijih političkih organizacija antike, srednjeg vijeka i osobito novovijekih razdoblja.

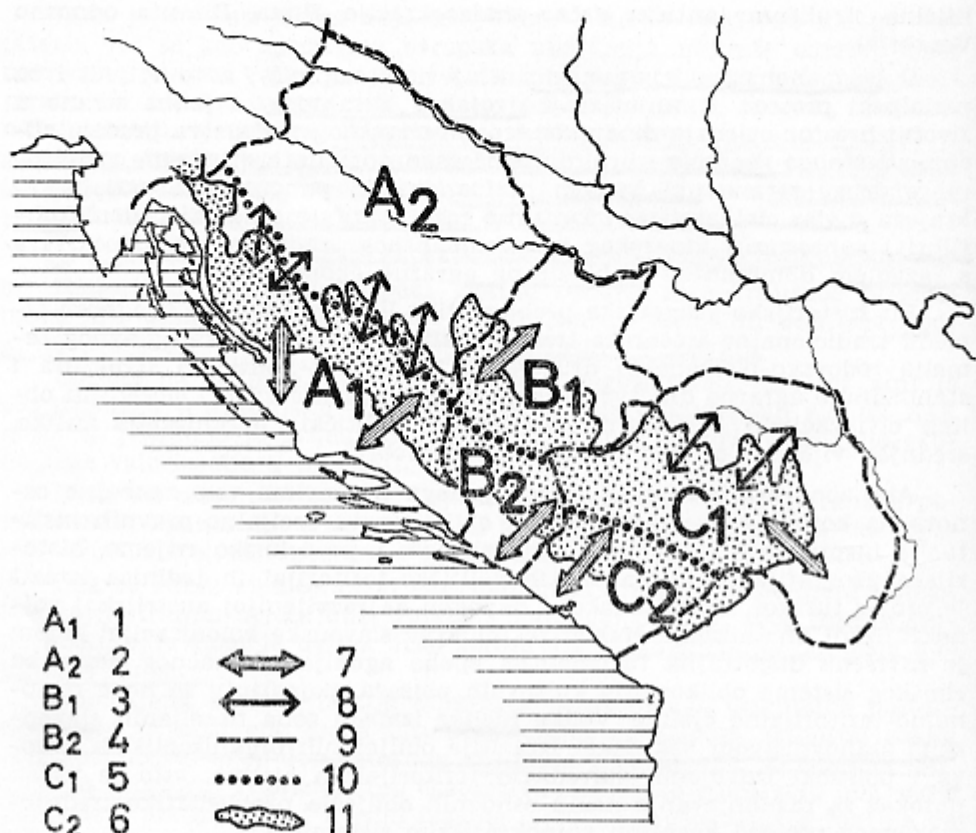
Ako zbog kratkoće ovog malog priloga izostavimo vrlo značajne osnove na kojima su se razvili mladi oblici tipova socijalno-pravnih institucija inspiriranih ratničkom organizacijom u predrimsko vrijeme, historijska geografija prvih slavenskih političko-teritorijalnih jedinica izrazit je prolog turskoj, venecijanskoj i napokon najrazvijenijoj austrijskoj vojnokrajškoj organizaciji. Nakon sekundarne slavenske kolonizacije⁴ kojom je završena dugotrajna turbulentna epoha agonije i konačnog nestanka rimskog sistema oblikovanja kulturnih pejzaža, pojavljuju se nove regionalno-teritorijalne cjeline. Velike razlike između zona naseljenih slavenskim stanovništvom bez nekih izrazitije obilježenih organizacijskih osnova i politički izdvojenih slavenskih teritorijalnih cjelina, vrlo je važan putokaz za razumijevanje nekih osnovnih obilježja problematike srednjovjekovnog prologa kasnijim vojnokrajškim sistemima.

Bez obzira na složenu problematiku uzroka i posljedica sekundarne slavenske kolonizacije obilježene nastajanjem prvih slavenskih političko-teritorijalnih cjelina, ipak se treba zadržati na njihovim karakterističnim geografskim obilježjima. Sve te cjeline oblikuju se u zonama kontakta geografski različitih ali tradicionalno-ekonomski vitalno komplementarnih dijelova visokoplaninskih dinarskih i nižih perimediteranskih odnosno peripanonskih krajeva.

Rodovsko-plemenska aristokracija izdvaja se i nameće kao inicijator i nosilac procesa prve slavenske teritorijalne organizacije na pretežno zemljoradničke pokorene odnosno internim društvenim raslojavanjem podvlastene grupacije stanovništva (čiji se dijelovi mogu uključiti u pješadijske i pomoćne jedinice ratne organizacije) i stočarsko-konjaničke aristokratske «elite» dominantnih rodova s istaknutim rodovsko-plemenskim glavarima — ratnicima iz kojih se uglavnom izdvajaju vodeće ličnosti banova, knezova i kraljeva.

Poznata je činjenica da procesi penetracije slavenske kolonizacije, koja je potiskivala neslavenske više ili manje romanizirane starosjediocce

4) Pojam primarne kolonizacije uvjetna je oznaka za «difuzno» širenje slavenskog stanovništva u šestom i prvoj polovici sedmog stoljeća. Pojam sekundarne slavenske kolonizacije odnosi se, naprotiv, na kolonizacijske procese uzročno povezane s naslankom prvih slavenskih političko-teritorijalnih cjelina.

KONTAKTNI PROSTORI GEOPOLITIČKIH JEZGRI JUGOSLAVENSKIH
SREDNJOVJEKOVNIH POLITIČKIH CJELINA

- A₁ Primarna hrvatska geopolitička jezgra
 A₂ Hrvatska Slavonija, sekundarna geopolitička jezgra
 B₁ Primarna geopolitička jezgra Srednjovjekovne Bosne
 B₂ Hum ili Zahumlje, kasnije Hercegovina
 C₁ Raška — planinsko-perpanonsko-Kosovska Srpska geopolitička jezgra
 C₂ Mediteransko-planinski prostor Duklja — Zeta ujedinjena sa Raškom
 7 Dominantni pravci transhumantnog kretanja i razvoja teritorijalno političke organizacije
 8 Ostali pravci transhumantnog kretanja i razvoja teritorijalno političke organizacije
 9 Glavne političke međe (12. stoljeće)
 10 Međe teritorija dinarsko-jadranskih, dinarsko-panonskih i dinarsko-kosovskih transhumantnih kretanja
 11 Središnji dinarski planinski prostor

CONTACT AREAS OF THE GEOPOLITICAL CORES OF YUGOSLAV
MEDIEVAL POLITICAL ENTITIES

- A₁ Primary Croatian geopolitical cores
 A₂ Croatian Slavonia, secondary geopolitical core
 B₁ Primary geopolitical core of medieval Bosnia

- B₂ Hum or Zahumlje, later Hercegovina
 C₁ Raška, the mountainous, peripannonian, Kosovian, Serbian geopolitical core
 C₂ Mediterranean mountainous area: Duklja and Zeta united with Raška
- 7 Predominant directions of transhumance movements and development of territorial political organizations
 - 8 Other directions of transhumance movement and development of territorial political organizations
 - 9 Most important political boundaries (12th century)
 - 10 Boundaries of Dinaric-Adriatic, Dinaric-Pannonian and Dinaric-Kosovian transhumance movement
 - 11 Central Dinaric mountainous area

u teže pristupačne planinske krajeve, samo prividno protivurjeći činjenici afirmacije slavenske rodovske i rodovsko-plemenske i ratničke dominacije upravo u relativno najpovoljnijim arealima tradicionalne transhumantne stočarske ekonomike.

Ne ulazeći u složena pitanja utjecaja šire eurazijske baštine brojnih stočarskih kulturnih sedimenata, osobito avarske kulture organizacije i mentaliteta kod južnih Slavena — osvajača, treba naglasiti da je zauzimanje određenog prostora, koji nakon toga postaje okvir čitavog daljnjeg života, polazna osnova za razumijevanje važne historijsko-geografske komponente složenih procesa nastanka i razvoja osnova vojno-krajiškog sistema.

Temelje ratničke superiornosti stočarsko-plemenske organizacije čini vještina i iskustvo organizacije, pokretljivost i fleksibilnost. Neosporni autoritet vođa koji obično implicira više ili manje naglašen karizmatički karakter i stalna briga za održavanje i snaženje ratničke (fizičko-profesionalne) kondicije apsorbiraju život rodovske i rodovsko-plemenske aristokracije organski povezane uz transhumantno stočarsko gospodarstvo.

Suprotno njima, vezanost za obradu zemljišta, svakodnevni i sezonski (kalendarski) ritam radova te briga za čuvanje i održavanje neophodnog agrarnog inventara i osnovnih sredstava u obliku nekretnina uvjetuje dobro poznatu podložnost i temelj »mirotvornog« mentaliteta poljoprivrednika.

Podvrgavanje ostataka više ili manje romaniziranog poljoprivrednog stanovništva kao i slavenskih poljoprivrednih kolonista novoj slavenskoj ratničko-plemenskoj organizaciji organski povezanoj s transhumantnim stočarstvom je prema tome razumljiva i logična. Podvrgavanje, međutim, slabije romaniziranih starosjedilaca koji su bili izvorni protagonisti tradicionalne dinarske transhumantne stočarske ekonomike, ističe se naprotiv kao mnogo kompliciraniji, ali kulturno geografski prvorazredan problem. Kada bi postojali uvjerljivi dokazi o numeričkoj inferiornosti starosjedilaca, objašnjenje bi bilo jednostavno. Takvih dokaza međutim nema, a obilje predslavenskih elemenata u etnografskom inventaru i osobito stočarska terminologija ukazuju čak na eventualno suprotne pretpostavke.⁵

Očito je dakle da objašnjenje treba tražiti u širem spektru posljedica složenih društveno-ekonomskih procesa ranijeg gotovo polumilenijskog rimskog razdoblja. Izravna snaga i nekadašnji slavan ratnički, borbeni

5) P. Skok, O simbiozi i nestanku Romana u Dalmaciji i na Primorju, Rasprave SAZU IV Ljubljana 1928, idem, Prilozi K ispitivanju Srpsko-hrvatskih imena mjesta, Rad JAZU No 224, Zagreb, 1921, idem, Slavenstvo, romanstvo na jadranskim otocima I, II JAZU, Zagreb 1956.

duh ilirskih i ilirokeltskih plemena, organski povezani s transhumantnom stočarskom ekonomikom, postupno su se nakon afirmacije rimske vlasti gubili, odnosno degenerirali u skladu s postupnom transformacijom cjelokupne ekonomske strukture.

Stalan progres sjedilačke stabilizirane strukture naseljenosti, osnovane na ratarskoj ekonomici, favoriziranoj od snažne države, morao je utjecati na transformaciju nekadašnjih vladajućih ratničko-stočarskih rodova i plemenskih vođa u klasu funkcionara nove vlasti, uglednika i veleposjednika koji s visoka gledaju i degradiraju preostale još uvijek napola barbarske stočarske sunarodnjake. Ovi, povlačeći se u sve nepristupačnija planinska bespuća nastavljaju živjeti od arhaičnih oblika transhumantne stočarske ekonomike, ali lišeni (ili vrlo ograničeni u korištenju) egzistencijalno važnih zimskih pašnjaka u nizinama, sve više siromaše. Sve veća ovisnost od državne, vojne, političke i ekonomske moći, čiju bazu čini razvijenija i produktivnija agrarna ekonomika povezana s građskom privredom, utječe na nestajanje izvornih etnopsiholoških obilježja nekada snažnog autohtonog stočarsko-plemenskog društva. Razumljivo je stoga da se oni ne mogu uspješno suprotstaviti već primarnoj slavenskoj kolonizacijskoj penetraciji nakon raspada rimske državne organizacije, dok su prema ekspanzivnoj avarsko-slavenskoj osvajačkoj kolonizaciji gotovo sasvim nemoćni.

Iako se u složenim etnogenetskim procesima nastajanja Vlaha u dinarskom prostoru mogu naći stanovite sličnosti s nekim obilježjima rumunjske etnogeneze sjeverno od Dunava, odnosno albanske etnogeneze,⁶ njihovo je geografsko značenje ipak sasvim drukčije. Dinarski Vlasi u moru slavensko stanovništva predstavljaju samo disperzne fragmente čiji se uvjetno pretpostavljeni etnički identitet poistovjećuje s njihovom ekonomsko-društvenom organizacijom i posebnim pravnim statusom u okviru feudalnih društava u nastajanju. Procese njihove slavenizacije potiče kristijanizacija u sklopu političke vlasti nove slavenske rodovsko-plemenske aristokracije i vladara. Ojačan bizantski utjecaj u makedonskoj »SklaVINIJI« svakako je donekle oslabio intenzitet procesa slavenizacije koji će, međutim, ponovno ojačati kasnije, paralelno s razvojem srpske nemanijske države.

Da složeni procesi slavenizacije, odnosno asimilacije predslavenskih, prvenstveno romansko-vlaških elemenata nisu bili još dovršeni u razvijenom srednjem vijeku, najbolji dokaz pružaju brojni dokumenti iz XIV i XV stoljeća koji jasno ukazuju na pretežni bilingvitet preostalih vlaških skupina.⁷

Postupno širenje teritorijalnog opsega stabilizacije agrarne naseljenosti u razdoblju razvijenog feudalizma nerazdvojno je povezano s raslojavanjem slavenske rodovsko-plemenske aristokracije koja sve više gubi

6) S. Dragomir Vlahi si Morlach. Cluj 1924. idem, Vlahi din nordul Peninsulei Balcanice in eval mediu, Bucuresti 1959. E. Petrovici, Le probleme des Roumains occidentaux, Revue de Linguistique VII Bucuresti 1961; P. Skok, Slaves et Albanais. Arhiv za albansku starinu, Jezik i etnologiju, Beograd 1924. I. Popović, Slaven und Albaner in Albanien und Montenegro. Zeitsch. f. Sl. Philologie 26, 1959; Stadtmüller G. Forschungen Zur albanischer Frugeschichte, Wiesbaden 1966.

Toponimika kao osnova pretpostavki o predslavensko-slavenskom kontinuitetu naseljenosti osobito je istaknuta kod Čurovića (Historija Bosne, Beograd 1940), a u nedostatku mladih sistematskih antropoloških studija, poznat rad »Etnogeneza Jugoslavije« N. Zupanića (Rad JAZU 222 Zagreb 1920) također ističe važnost kontinuiteta.

7) P. Skok, Vlahi, Enciklopedije Jugoslavije, Leksikografski zavod; N. Klaić, Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku, str. 607—609, Zagreb, 1976.

organsku vezu s tradicionalnim transhumantnim stočarstvom. Težnja za ograničavanjem statusnih slobodina stočarskog stanovništva u cilju favoriziranja stabiliziranih sistema agrarne naseljenosti ratarsko-seljačkog stanovništva postala je u razvijenom srednjem vijeku najizrazitiji uzrok suprotnosti unutar društvene strukture feudalne organizacije.

Transhumantna stočarska ekonomika, slobodniji status vlaških stočara i dopunski prihodi od karavanske trgovine kao i sudjelovanje u mnogobrojnim ratničkim sukobima, uzročno su povezani. Pokušaji njihovog ograničavanja zbog poticanja stabilizirane ratarske ekonomike u razvijenom srednjem vijeku obilježuje nastanak i sve veće zaoštavanje složenog, socijalno-ekonomski izrazito kriznog razdoblja u XIV i XV stoljeću. Pojava nove, snažne i ekspanzivne ratničke turske organizacije upravo u najviše izraženom kriznom razdoblju kršćanskih feudalnih država morala je stoga imati prelomno značenje.

Kršćanska feudalna organizacija nije prema tome bila u stanju iskoristiti velike potencijalne snage vlašskog stočarskog stanovništva za svoje ratne potrebe. To je, naprotiv, izvanredno uspjele novoj mladoj i ekspanzivnoj turskoj imperijalnoj organizaciji. Povlašteni status stočara i ratnika postao je osobito privlačan u graničnim pojasi ekspandirajućeg turskog imperija.

Od posljednje četvrtine XIV do konca XVI stoljeća sve početne etape teritorijalnog širenja turskog imperija obilježene su nastankom nesigurnih graničnih područja za stabiliziranu ratarsku naseljenost, s prevladujućom stočarskom ekonomikom i ratnom privredom. Uključenjem osvojenog područja u unutrašnje imperijalne posjede, ponovno se obnavljaju i jačaju tendencije razvoja sjedilačke ratarske ekonomike obilježene razvojem novog islamsko-orijentalnog agrarnog sistema s posebnom ulogom gradova.

Nesigurni granični pojas uz jadransku obalu do zaleđa Senja u Gackoj i u međurječju Kupa—Una i Sava—Drava najduže se je zadržao pa su tu i posljedice gotovo posvemašnjeg uništavanja ranije postignutih rezultata stabilizacije agrarne naseljenosti bile najizrazitije.

Zastoj ofenzivnog poleta Turskog imperija prati, kao što je poznato, unutrašnja kriza uvjetovana degeneracijom timarskog vojnofeudalnog sistema. Razvoj sjedilačke ratarske ekonomike i stabilizacije naselja u uvjetima jačanja privatizacije, zloupotreba i agrarnog absenteizma⁸ osobito su negativno utjecali na dotad relativno slobodni razvoj transhumantnog stočarstva, utičući na ograničavanje privilegija i sloboda stočarskog stanovništva.

Nezadovoljstvo stočarskog stanovništva zbog ograničavanja privilegija, a osobito zbog smanjivanja prihoda od ratne privrede u vezi sa zastojem vojne ekspanzije turskog imperija (1593—1606), iskorištavaju sada venecijanske i austrijske vojne vlasti. Naseljavanja nezadovoljnog hrvatskog i srpskog stočarskog stanovništva iz turskog područja na gotovo potpuno pusta zemljišta graničnog pojasa pod njihovom kontrolom, postaje sada glavni pokazatelj da je inicijativa u ratu protiv Turske prešla na kršćansku stranu. Stočarsko stanovništvo kojem austrijske i venecijan-

⁸ Busch-Zantner E. (Agrarverfassung, Gesellschaft und Siedlung in Südosteuropa, Beiheft 3, Leipziger Vierteljahrsch für Südosteuropa, Leipzig 1936) do sada je najprezentnije obrazložio socijalno-geografsko značenje procesa degeneracije timarskog sistema i njegove posljedice u kulturnom krajoliku.

ske vlasti jamče poseban status, kolonizira granično područje koje doživljava najveću ekstenziju u ratu 1683—1699. godine. Austrijsko vojno krajiško područje kao teritorijalno najveća i najbolje organizirana cjelina formiralo se je postupno u XVIII stoljeću.

Venecijsko vojno krajiško područje s razvijenim specifičnim sistemom takozvanih cernida⁹ nije naprotiv evoluiralo u XVIII stoljeću u poseban upravno-politički organizirani sistem, nego je zadržalo karakter zone tradicionalne transhumanne stočarske ekonomike, s dopunskom mediteranskom ratarskom polikulturom koja se je usprkos povoljnih flišnih i poljskih prostora vrlo sporo razvijala.

Novi turski vojno krajiški sistem, tzv. kapetanija,¹⁰ koji se u izmijenjenim uvjetima formirao u graničnom pojasu prema venecijanskom i habzburškom posjedu, također obilježavaju razni tipovi privilegija koje je uživalo graničarsko stanovništvo. Upravo izrazito reakcionarni pokušaj (u odnosu na reformne namjere centralne vlade) ograničavanja privilegija početkom XIX stoljeća u strateški najosjetljivijem prostoru peripanonske Srbije, pokrenula je revolucionarni pokret kojim je otvoren put stvaranja prve jezgre nove Srbije.

② Vojna granica i geografske osnove razvoja kulturnih pejzaža

U današnjoj strukturi kulturnih pejzaža dinarskih, peripanonskih i panonskih krajeva Jugoslavije koji su bili u sastavu habzburške vojne granice najizrazitije dolaze do izražaja različiti rezultati procesa određenih ciljevima stvaranja jedinstvenog tipa organizacije područja.

Do XVIII stoljeća pretežno pustli granični prostori bivše »ničije zemlje«, slabo naseljene zone starijeg austrijskog graničnog pojasa i u ratu 1683—1699. novo osvojeni pojas turske granice od Like do Srednje Podravine, s novoosvojenom hrvatskom Slavonijom i Srijemom, naseljavaju migracijski valovi novog stanovništva s turskog teritorija.¹¹ Glavninu tog stanovništva čine transhumanтни stočari odnosno ranije više ili manje naseobinski stabilizirani seljaci, koji su zbog nesigurnih ratnih prilika uglavnom prihvatili stočarski način života.

Ratom opustošen proširen prostor austrijske vojne krajine naseljen novim pretežno stočarskim stanovništvom imao je još početkom XVIII st. jedinstveno obilježje. Prevladava ekstenzivno stočarstvo transhumanтног tipa osnovanog na stadima ovaca i koza i ekstenzivnog uzgoja svinja u hrastovim šumskim zonama te ekstenzivna i neustaljena (ambulatna) ratarska obrada. Dopunske priloge osiguravala je ratna služba i plijen. Napor da se u XVIII stoljeću u skladu s tadašnjim uvjetima i iskustvom

9) J. Grgić, Postanak i početno uređenje Vojne krajine Kninskog kotara pod Venecijom, Starije JAZU, knj. 52, Zagreb, 1962.

10) H. Kreševljaković, Kapetanije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1960.

11) Relativno obilna povijesna literatura, a osobito popularni povijesni prikazi migracije stanovništva usmjerene prema sjeverozapadu u drugoj polovici XV i prvoj polovici XVI stoljeća, uzročno se povezuju s ekspanzijom Osmanlijskog imperija. Nesigurnost u prostornim graničnim zonama kao posljedica taktike »akina« u okviru osmanlijske osvajačke strategije, glavni je uzrok emigracije sjedilački stabiliziranog ratarskog elementa uključenog u kolonizacijsku politiku Habzburgovaca i Venecije. Procesi razvoja ratarske komponente tradicionalnog gospodarstva i sjedilačka stabilizacija na osmanlijskom području, potiču od druge polovice XVI stoljeća migracijsku nestabilnost graničnih zona zbog inicijative usmjerene na njihovo sprečavanje od austrijskih i venecijanskih krajišnika. Ta je ratnička inicijativa isto tako »akindžijska« kao i izvorna osmanlijska taktika.

Naprotiv, povratne migracije muslimanskog stanovništva, osobito u toku i nakon rata 1683—1699, zatim, osobito 1713., slabo su istražene, tako su one za razumijevanje današnjih kulturnih krajolika izvanredno važne i značajne.

u organizaciji agrarne proizvodnje, uprave, obrta i trgovine u tom prostoru razvije vlastita samoopkrbna ekonomika, bio je isključivo u rukama vojno-administrativnog aparata podložnog čestim reorganizacijama povezanim s traženjem najuspješnijih metoda realizacije postavljenih ciljeva.

Stabilizacija, nove još neizražene i fluidne strukture naselja bila je nesumnjivo prvi preduvjet realizaciji ciljeva vojnokrajiške uprave. Ona je mogla biti provedena ustalivanjem dotada primitivno i privremeno izgrađenih pretežno stočarskih naseobina. Takav proces spontanog razvoja u smislu transformacije disperzno razmještenih stočarskih naseobina u stalna naselja bio je karakterističan za predtursko razdoblje, a djelomično i tursko razdoblje. Novo doba XVIII stoljeća ističe, međutim, potrebu razvoja potpuno novog modela planski kreirane više ili manje koncentrirane naseljenosti s novom i za napredniju agrarnu proizvodnju povoljnijom parcelarnom strukturom.¹²

Najveći uspjesi u razvoju novog tipa koncentrirane naseljenosti, geometrijskog tlocrta sela i agrarnog pojzaža ostvareni su u panonskom i peripanonskom prostoru. Osobito se u tom pogledu ističe dolina Save i savsko-dravsko međurječje. Međutim, u izoliranijim brdskim krajevima hrvatsko-slavonske, a osobito primorsko-hrvatske granice, proces stabilizacije naseljenosti praćen prelazom na dominantnu sjedilačku ratarsku privredu samo je djelomično uvjetovao postanak novog tipa koncentrirane naseljenosti uz nove cestovne komunikacije. Na najvećem dijelu područja ličke pukovnije zadržao se je tip disperzne naseljenosti brojnih patrimonijalnih zaselaka sve do danas.

Transhumantno kretanje austrijskog krajiškog stočarskog stanovništva uglavnom već u XVIII st. gotovo prestaje i zadržava se samo lokalno u vrlo ograničenom opsegu.¹³

Veća produktivnost stabilizirane agrarne ekonomike nije međutim mogla kompenzirati smanjene prihode transhumantne stočarske ekonomike i osobito ranije ključne i važne prihode od ratne privrede. Stoga se kao glavni neagrarni stimulans privrednog života javlja trgovina. Kako se je upravo u XVIII st., osobito od 40-tih godina pa do početka druge polovine XIX st., postupno formirala glavna trgovačko-prometna magistrala u dolini Save, kombinirani vođeno-kopneni transportni sistem postao je najvažnija dopunska ekonomska osnova egzistencije krajiškog stanovništva.¹⁴

Nekadašnja dominantna vojno strateška funkcija Karlovca ustupila je po važnosti prvo mjesto trgovačko prometnoj funkciji.

Međutim, iako je habzburški vojno-krajiški teritorij upravno-administrativno bio organiziran kao posebna teritorijalna cjelina, na prometno-trgovački ključnom prostoru veza Podunavija s Jadranom, nisu se razvila

12) U odnosu na ranije relativno brojne radove (osobito njemačkih autora o kolonizaciji Nijemaca) osobito treba istaći temeljitu i originalnu socijalno geografsku studiju A. Kargera (Die Entwicklung der Siedlungen im Westlichen Slavonien Kólned Geog. Arbeiten, Heft. 13, Wiesbaden 1963), koji je na izabranoj većoj prostornoj cjelini hrvatskog međurječja izvanredno jasno obrazložio tokove i socijalno geografske implikacije nastanka novih kulturnih krajolika.

13) V. Rogić, Geografski odnosi stočarskih veza Like i Dalmacije, Zbornik zagrebačke klasične gimnazije 1697—1957, Idem Velebitaska primorska padina, Radovi Geografskog Instituta, knj. 2, Zagreb, 1958.

14) V. Rogić, Geografski aspekt podunavsko-jadranskih razvojnih osovina jugoslavenskog prostora u retrospektu i prospektu, Zbornik X jubilarnog kongresa geografa Jugoslavije, Beograd, 1977.

znatnija urbana središta koja bi vršila ulogu razvojnih žarišta manufakturna, znatnije trgovine i kasnije industrijalizacije.

Upoređenje broja stanovnika vojno krajiškog teritorija i »civilne« Hrvatske pokazuje sljedeću sliku:¹⁵

Godina	Hrvatska	Vojna krajina	Godina	»Civilna« Hrvatska
1799.	441.316		1785.	754.722
1802.	474.567		1805.	762.172
1850.	618.259		1850.	1.017.809
1857.	620.119		1857.	1.008.771

Osim Karlovca i Zemuna kao važnijih središta na krajnjim točkama savsko-kupske vodene magistrale, koji do polovine XIX st. dostižu 10.000 stanovnika, ostala glavna urbana središta Vojne krajine — sjedišta pukovnija — bili su mali i neznatni gradići od nekoliko tisuća stanovnika.

Druga polovica XIX st. ima najveće značenje za vojno krajiško područje ne samo zbog ukinuća i definitivnog priključenja autonomnoj banskoj Hrvatskoj (razdoblje u kojem su definitivno prestale važiti sve institucije vojno krajiškog sistema za dano područje i u kojem je izvršena »reinkorporacija« Vojne krajine Hrvatskoj, trajao je od 1873. do 1881), nego i zbog izgradnje željezničke mreže, čime su inicirane promjene društveno-ekonomskog razvoja koje su mogu uvjetno označiti industrijskom revolucijom.¹⁶

Prometna i ekonomska kičma vojno krajiškog teritorija na pravcu Sava—Kupa—Sjeverni Jadran izgubila je inicijalno dominantno značenje u drugoj polovini XIX st. i relativno zaostaje sve do prvog svjetskog rata. Ta je pojava uvjetovana prvenstveno nedostatkom dovoljne moći za realizaciju ekonomsko-političkih odluka koje bi bile u interesu najpovoljnijeg ekonomskog razvoja autonomne Hrvatske. Usprkos nastojanju negodbene Hrvatske¹⁷ da se osigura neophodna materijalna podrška, za izgradnju magistralne željezničke linije Zemun—Rijeka, koja bi zamijenila zastario i neprimjeren kombinirani transportni sistem Sava—Kupa s izlaskom na Senj, Bakar i Rijeku, prve željezničke linije izgrađuju se kao priključci na magistralnu liniju Beč—Trst (Ogranci Zidani Most—Zagreb—Sisak i Zagreb—Karlovac). Kolski transport kao glavni izvor dopunskog prihoda agrarno najsiromašnijeg krajiškog prostora između Karlovca i mora na taj je način počeo izumirati.

Nakon Nagodbe 1868. godine, odvajanjem Rijeke od Hrvatske i priključenja kao posebnog »corpus separatuma« mađarskom teritoriju, za-

15) Vrbanić F. Jedno stoljeće u razvoju broja žiteljstva Hrvatske i Slavonije, Rad JAZU, knj. 14, Zagreb, 1899.

16) Svoje rani konsenzus jugoslavenskih historičara, da željeznička era označuje početak industrijske revolucije, jasno dolazi do izražaja na prvom okruglom stolu o industrijskoj revoluciji u Jugoslaviji 1972. godine (Acta historicoeconomica Jugoslaviae, Vol. I, šk. knj., Zagreb, 1974).

17) Nastojanja banske vlade i hrvatskog Sabora kao i komande krajine (General Mollinary) za sudbinski projekt tzv. »krajliške« željezničke magistrale Zemun—Rijeka nisu se ostvarila u prvoj fazi zbog pokušaja realizacije koncepta austrijsko-turske ili bosanske željeznice, a u drugoj (nakon Nagodbe) zbog afirmacije nove mađarske koncepcije slabljenja teritorijalnog integriteta sjeverne Hrvatske favoriziranjem parcijalne gravitacije prema Budimpešti.

- 1) Vojnokrajiški i »civilni« teritorij nakon reorganizacije u II pol. 18. stoljeća. I Ličke pukovnije, II Otočke pukovnije, III Ogulinske pukovnije, IV Slunjske pukovnije s posebno izdvojenim prostorom Žumberka na Kranjskoj medi, V Gradiške pukovnije, VI Brodske pukovnije, VII Petrovaradinske pukovnije, VIII Križevačke pukovnije, IX Đurđevačke pukovnije, X Glinske pukovnije, XI Petrinjske pukovnije.
- 2) 1 Severinska županija, 1a posebno izdvojen prostor primorja u 18. stoljeću, 2 Zagrebačka županija, 3 Varaždinska županija, 4 Križevačka županija, 5 Požeška županija, 6 Virovitička županija, 7 Srijemska županija.
- 3) Hrvatske zemlje pod venecijanskom i austrijskom civilnom upravom.
- 1) The territory of the Military Frontier and the »civilian« territory after the reorganization carried out in the 2nd half of the 18th century. I Lika regiments, II Otočac regiments, III Ogulin regiments, IV Slunj regiments with separated Žumberak area on the boundary of Kranjska, V Gradiška regiments, VI Brod regiments, VII Petrovaradin regiments, VIII Križevac regiments, IX Đurđevac regiments, X Glina regiments, XI Petrinja regiments.
- 2) 1 Severin District, 1a coastal area as it was in the 18th century represented separately, 2 Zagreb District, 3 Varaždin District, 4 Križevci District, 5 Požeška District, 6 Virovitica District, 7 Srijem District.
- 3) Croatian provinces under Venetian and Austrian civilian administration.

počinje realizacija nove mađarske koncepcije željezničke mreže. Magistralne željezničke linije koje se grade na teritoriju Hrvatske, sastavni su dio sistema radijalnih linija s fokusom u Budimpešti. Na taj način linije Budimpešta—Zagreb—Rijeka, Budimpešta—Sl. Brod i Budimpešta—Zemun, preuzimaju dominantnu funkciju, dok na pravcu starog kombiniranog transportnog sistema Sava—Kupa—Sjeverni Jadran nastaju samo sporedne spojne veze. Neuspjeh realizacije magistralnog željezničkog pravca Zemun—Rijeka uvelike je utjecao na slabiji ekonomski razvoj Hrvatske u odnosu na susjednu Austriju i Mađarsku, a posebno je usporio moguć ekonomski razvoj bivšeg vojno krajiškog teritorija. Gradska središta kao

glavni nositelji razvoja na bivšem krajiškom teritoriju sporo se razvijaju a njihova industrijalizacija osjetno je slabija.

Nakon prvog svjetskog rata bivše krajiške teritorij uklopljeno je u novu administrativnu organizaciju koja se međutim do 1929. bitno ne razlikuje od prijeratne. Osnivanjem banovina nakon 1929. razdvojen je bivši vojno krajiški teritorij na Savsku i Dunavsku banovinu.

Usprkos relativno brzog spajanja lokalnih željezničkih linija u jedinstvenu magistralnu željezničku liniju nove države u dolini Save, društveno-ekonomski razvoj bivšeg vojnokrajiškog teritorija nije znatnije bio aktiviran.

Nakon ogromnih gubitaka u drugom svjetskom ratu bivši vojno krajiški teritorij postupno se uključuje u nove regionalne komplekse povezane s vodećim urbanim središtima. U odnosu na cjelinu teritorija suvremene Hrvatske, bivši vojno krajiški teritorij zadržao je, međutim, osobine prostora čija naseljenost opada:

Godina popisa	Bivši Vojno krajiški teritorij	SR Hrvatska
1931.	1,364.419	3,785.271
1961.	1,339.320	4,159.696
1981.	1,050.211	4,578.109

U sklopu suvremenih regionalnih zajednica općine SR Hrvatske ekonomska razvijenost i sociogeografska obilježja, uključujući i kulturni razvoj, izdvajaju dijelove bivšeg vojnokrajiškog teritorija na specifičan, ali regionalno diferenciran način.

Obzirom na prirodno geografsku osnovu različite prostorne cjeline jugozapadnog dijela peripanonskog korinskog prostora, potkapelske udoline i drežničkog prelaznog kraja¹⁸ zadržale su jedinstvena obilježja funkcionalne povezanosti. Sociogeografski karakteristična autohtona afirmacija stanovništva tog geografski raznovrsnog prostornog kompleksa, u sklopu jedinstvenog teritorija ogulinske općine, kao Ličana, značajan je element svijesti zajedništva krajiških tradicija bivše ogulinske reglimente.¹⁹

Zbog slabljenja i prostorne redukcije centralnofunkcionalnih utjecaja Senja u zaleđu²⁰ ostvareni su teorijski uvjeti kompenzacijskog razvoja centralnih funkcija Ogulina. Usprkos nekih inicijativa, takav je razvoj međutim izostao.²¹

18) V. Rogić, Regionalizacija gorske Hrvatske, Geografski glasnik.

19) Teritorij 12 skompanijac ogulinske pukovnije obuhvaćao je znatno veći dio prostora korundskog plitkog krša, danas izvan područja utjecaja ogulinske gravitacije i u sastavu slunjske općine (bivše kompanije Rakovac, Primišlje i Drežnik na Korani). Na tom dijelu, naprotiv, čvrsto je ukorijenjena svijest o zajedničkoj pripadnosti Koruna. Stanovništvo područja Toujna na taj se način identificira sa stanovništvom Litke, iako tradicionalni Korđun osim teritorija današnjih općina Slunj, Vojnić i Vrginmost (nekadanja Slunjska pukovnija) obuhvaća i dio nekadašnje ogulinske pukovnije.

20) V. Rogić, Senj, osobine položaja i regionalne funkcije, Geografski glasnik 14/15, Zagreb, 1953.

21) Kraće poslijeratno razdoblje postojanja ogulinskog kotara djelomično je bilo odraz nastojanja u cilju realizacije takvih mogućnosti. Karakteristično je da i raniji pokušaj teritorijalnog okupljanja u sklopu sverinske županije u drugoj polovici XIX stoljeća nije ostavio geografski relevantnih tragova niti u Severinu niti u Ogulinu.

Stvarni pravi »lički« segment teritorija bivše ogulinske pukovnije — brinjski kraj, zbog slabljenja važnosti jozefinskog cestovnog pravca,²² prostorno je integriran s historijsko-geografskom cjelinom Gacke, obuhvaćene međama otočke općine.

Teritorij ogulinske i otočke pukovnije obuhvaćao je i dio primorja, odnosno jedinstvenu prostornu cjelinu krških padina između Vinodola i senjske drage, koja se nastavlja na sjeverni dio velebitske primorske padine²³ zajedno s njezinim srednjim dijelom.²⁴

Taj upravno podijeljen bivši krajiški prostor predstavlja izdvojenu sociogeografsku sredinu određenu jedinstvenim obilježjima tradicionalne i suvremene transformacije strukture naseljenosti.²⁵

Vojnokrajiški teritorij otočke pukovnije obuhvaćao je dio historijsko-geografske Krbave zbog tradicionalno važnog spojnog prostora dolomit-skih polja između Gacke i Koreničkog i Krbavskog polja.²⁶

Suvremena afirmacija pojma ličke regije koja se odnosi na zajednicu pet ličkih općina, s vodećim gospićkim nodalno-funkcionalnim žarištem, rezultat je progresivnog slabljenja tradicionalne krajiške dvojnosti teritorijalne organizacije.

Budući da suvremena prostorna organizacija i razvoj oblikuje glavno težište na inicijalnom, još slabo povezanom arterijskom jezgri, okupljanja duž glavne ličke longitudinalne komunikacije²⁷ razumljiva je potreba jačanja konurbacijskog žarišta Gospić—Lički Osik—Perušić, čija je potencijalna gravitacijska snaga u suvremenom, još slabo izraženom procesu nodalno-funkcionalne integracije regije upravno proporcionalna veličini njegove demografske, privredne i centralno-funkcionalne koncentracije.

Sociogeografski jedinstven suvremeni pojam Korduna obuhvaća najveći dio prostora kordunskog plitkog krša i s obzirom na prirodnu osnovu bitno drukčiji prostor nepropusnog pobrda.

Potencijalni razvojni centri, Slunj za prostor plitkog krša, a Vojnić i Vrginmost za nepropusno pobjrđe, s obzirom na dostignutu veličinu demografske, privredne i centralnofunkcionalne koncentracije, nalaze se još uvijek na početnom stupnju transformacijskih procesa nedovoljno razvijenog i zbog iseljavanja već gotovo kritički rijetko naseljenog prostora.²⁸

Žumberak je s obzirom na primarnu krajišku kolonizaciju i organizaciju naseljenosti najstariji posebno izdvojeni dio vojnokrajiškog teritorija u graničnoj zoni historijsko-geografske Slavonije.

Specifičan položaj teritorijalne izdvojenosti uvjetovao je pragmatičko rješenje pripadnosti Žumberka teritoriju slunjske pukovnije.

22) Modernizacijom posljednje makadamske dionice jozefinskog cestovnog pravca preko Kapele za suvremeni promet biti će moguća prometna revitalizacija tog nekadašnjeg magistralnog pravca kao međuregionalne i najkraće cestovne veće Zagreb—more.

23) V. Rogić, Velebitska primorska padina, Radovi Geografskog Instituta, knj. 2, Zagreb.

24) Bivši teritorij smiljanske kompanije ličke pukovnije s posebno izdvojenim vojnokrajiškim skomunitetom Karlobaga (P. J. Frass, Vollständige Topographie der Karistädter militärgränze, Zagreb 1835).

25) V. Rogić, Regionalizacija gorske Hrvatske, Geografski glasnik 29, Zagreb 1977.

26) V. Rogić, op. cit. 1953. i 1977.

27) V. Rogić, Regionalno-geografski aspekti društveno-ekonomskog razvoja elaborat Ličko-goranska regija, Geografski Institut Sveučilišta u knj. II Zagreb 1971.

28) Sva tri općinska središta nisu još niti 1981. dosegli veličinu od 2000 stanovnika, Gustoća naseljenosti općine Slunj 1981. iznosi svega 27, Vojnića 37, a Vrginmosta 42 stanovnika na km² i u oštrom je kontekstu s gustoćom naseljenosti susjedne V. Kladaše gdje gustoća na km² dostiže gotovo 150 stanovnika.

Razdvojenost jedinstvenog žumberačkog gorskog prostora bivše Vojne krajine, čiji su dijelovi danas u sastavu teritorija općina Ozalj, Jastrebarsko i Samobor, rezultat je razvoja lokalne prometne mreže kojom su djelomično obuhvaćene izdvojene grupacije pojasa disperzne gorske naseljenosti tog prostora.

Velike razlike između nedovoljno razvijene općine Ozalj u sklopu karlovačke regije, općine Jastrebarsko uključene u zagrebački periurbanu rub te samoborske općine kao dio izrazito dinamičkog bližeg periurbanog pojasa zagrebačke aglomeracije,²⁹ na različiti način utječu na koncipiranje i realizaciju složenih zadataka aktiviranja procesa suvremene transformacije nedovoljno razvijenog gorskog prostora Žumberka.

Sigurno je da bi jedinstveni prostorno planerski koncept za cjelinu žumberačkog prostora bio mnogo uspješniji od parcijalnog koncipiranja politike razvoja gorskih »žumberačkih« sektora triju općina.

U cjelini, autoritativna vojnokrajliška vlast u prekretničkom razdoblju XVIII stoljeća uspjela je realizirati stabilizaciju naseljenosti paralelno s afirmacijom ratarske komponente tradicionalnog gospodarstva u krškom prostoru gorske Hrvatske, peripanonskom pojasu plitkog pokrivenog krša i u izdvojenoj sociogeografskoj oazi Žumberka. Primorske krške padine predstavljaju, razumije se, poseban tip zbog agrarno nepovoljne prirodne osnove i djelomično kompenzacijskog razvoja neagrarnih aktivnosti.

Ta kvalitetno razvijenija faza razvoja u odnosu na ranije prevladujuće ekstenzivne tipove transhumantne stočarske ekonomike, odrazila se u kulturnom pejzažu nastankom mješovitih tipova sistema parcelarne razdobe agrarnih površina i samo djelomične koncentracije naseljenosti pravilnih geometrijsko-niznih tlocrta.

Ranije dominantna ekstenzivno-stočarska komponenta tradicionalnog gospodarstva zamijenjena je ratarsko-stabulacijsko-stočarskim tipom tradicionalnog gospodarstva.³⁰

Teritorij prve (glinske) i druge (petrinjske) banske pukovnije kao dio zapadno-peripanonske reljefno-ekološke strukture rebrastih pobjeda, gorskih jezgri te ocjeditih pleistocenskih i holocenskih terasa i naplavnih ravni, gotovo se poistovjećuje sa suvremenim nodalno-funkcionalnim pojmom sisačke odnosno sisačko-banijske regije.³¹ Konurbacijsko srastanje susretnog razvoja periurbanih zona Siska i Petrinje kao primarnih žarišta nodalno-funkcionalne polarizacije banijskog prostora ima dominantnu važnost, djelomično usklađenu s razvojem tri različita sekundarna središta Glina, Kostajnice i Dvora.

29) V. Rogić: Zagrebačka regija, Geografski glasnik XLI—XLII Zagreb 1979—80.

30) Karakterističan je primjer promjena odnosa vojnokrajliškog teritorija Like i venecijanskog teritorija sjeverne Dalmacije. U prvoj polovici XVIII stoljeća još je bila djelotvorna i međudržavnim konvencijama sankcionirana praksa reciprociteta transhumantnog korištenja zimskih i ljetnih pašnjaka austrijskih i venecijanskih podanika. Razvojem procesa stabilizacije naseljenosti i jačanja ratarske komponente tradicionalnog gospodarstva u Like (šire »nje kulture krumpira«) nekadašnja ekstenzivno-stočarska transhumantna praksa zadržala se samo u Dalmaciji. Sličenje Ličana na zimske lpaše je gotovo nestalo, dok se ljetni »izdize Dalmatinaca zadržao (npr. V. Rogić, op. cit. 1957).

31) Dvojestvo krajliškog »vojnog« Siska prema nekadašnjem »civilnome« pripada prošlosti. Međutim kulturno-geografska analiza fizionomije suvremene sisačke aglomeracije i sociogeografsko diferenciranje nezamislivo je bez poznavanja tog naslijeđa.

Iako je općina Novska institucionalno jedino prekosavsko područje sisačke regionalne zajednice, ona je s obzirom na geografski relevantnu evoluciju kulturnih pejzaža sastavni dio bivšeg posavskog vojnokrajliškog teritorija. Snažni gravitacijski utjecaj Zagreba preko Kutine na posavskom pravcu i veze s ostalom slavonskom Posavinom to još više ističu.

Teritorij dviju pukovnija stare slavonske odnosno varaždinske granice, za koje je nakon izdvajanja Varaždina u XVIII stoljeću izgrađeno novo središte u Bjelovaru, iako je po stupnju ekonomske razvijenosti ispod prósjeka SR Hrvatske bitno se razlikuje od krškog i banijskog prostora.

Rijetka naseljenost i manja agrarna gustoća kao rezultat historijsko-geografskog razvoja i reljefno-ekološke strukture prirodne osnove sa sudbinski važnim velikim udjelom supsidencijskih vlažnih zavalu, omogućili su razvoj etnografski i etnički raznovrsne i mlade agrarne kolonizacije koja je utjecala na specifične sociogeografske procese spajanja i kulturnog prožimanja.

Regularizirani agrarni pejzaž, organski povezan sa specifičnim tipom seoske naseljenosti, osnova je regionalne idvojenosti i razvoja tog prostora.

Nodalno-funkcionalna organizacija u sklopu bjelovarske regije određena je poznatom činjenicom nedovojno snažne demografske, privredne i centralnofunkcionalne koncentracije u Bjelovaru.³² Utjecaj primarnog međunarodnog savskog i sekundarnog pravca Zagreb—srednja Podravina kao i razvoj najmlađeg, ali najdinamičnijeg centra gotovo subregionalnog ranga u Kutini također djeluju nepovoljno na razvoj bjelovarskog centralnofunkcionalnog utjecaja.

Teritorij dviju nekadašnjih pukovnija slavonske posavske krajine obilježen je kontinuiranim procesom transformacije strukture naseljenosti od XVIII stoljeća do najnovijeg doba. Najvažnija, geografski relevantna pojava te transformacije je prenošenje težišta naseobene, demografske i ekonomske koncentracije s prigorskih pobrda na ocjedite ravni terase.³³

Razvoj kolonizacije unutarregionalnom migracijom i dijelom useljavanjem etnografski i etnički novog stanovništva i ovdje je uvjetovao procese kulturnog stapanja i prožimanja slično prostoru bivše varaždinske granice, što je pored drugih razloga (agrarno povoljnija prirodna osnova, promet i dr.) također uvjetovalo znatniji gospodarski razvoj u odnosu na zapadne krške dijelove bivše krajine.

Razumljivo je da su u istočnom dijelu (teritorij petrovaradinske pukovnije) procesi razvoja produktivne agrarne ekonomike i općenitog ekonomskog i kulturnog razvoja najizrazitiji. Prenošenje težišta razvoja šireg prostora slavonskog međurječja u posavsku zonu nalazi najpragmatniji izraz u afirmaciji Slavonskog Broda kao izrazitog regionalnog centralnofunkcionalnog žarišta.³⁴

32) Bjelovar tek početkom šezdesetih godina prvi puta premašuje konvencionalni red veličine od 20 000 stanovnika karakterističan inače za subregionalna središta. Slabost veza Bjelovara sa središtima nižeg hijerarhijskog ranga jasno dolazi do izražaja u prvoj studiji centralno-funkcionalnih odnosa Središnje Hrvatske, vidi A. Malić, Centralne funkcije i prometne veze naselja Središnje Hrvatske, Zagreb, Čakovec 1981.

33) Zadržavanje težišta naseobene, demografske i gospodarske koncentracije u zoni prigorskih pobrda do XVIII stoljeća rezultat je prevlasti tradicionalne samoopskrbe seljačke polikulture kojoj raznovrsna mikroekološka struktura te zone najbolje odgovara.

Prenošenje težišta u prirodno-ekološki homogenije zone terasnih ravni odraz je postupnog razvoja tržišno orijentiranoj i produktivnijoj žitarskoj proizvodnji kao ekonomskom temelju cjelokupne socijalno-ekonomske i kulturne transformacije. Osobito radikalno koncipirana u doba jozefinizma, ona je razumljivo najbolje mogla biti ostvarena u prostoru vojno-krajiške uprave brodske i novogradiške pukovnije.

34) Uprkos postojećoj jedinstvenoj institucionalnoj organizaciji slavonskih općina (bez Virovitice, Daruvara, Pakraca i Novske), ona, ustvari, odgovara geografski realnom pojmu nodalno-funkcionalne makroregije u čijem su sklopu diferencirane čitave stvarne regije, osječke i slavonskobrodske. Slavonski Brod kao izrazit primjer regionalnog središta gravitacijski se afirmira na prostoru vlastite, novogradiške i slavonskopožeške općine (Nova Gradiška i Slavonska Požega su tipični primjeri subregionalnih središta), apstrahirajući razumljivo spontanu i privredno-prometnu gravitaciju središnjeg dijela peripanonske Bosne.

Summary

HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL BACKGROUND OF THE SOCIAL AND CULTURAL DIFFERENTIATION OF THE FORMER MILITARY FRONTIER AREA

by

Veljko Rogić

While there is an abundant literature on the history of the Military Frontier, studies dealing with the geographical aspect of the genesis of its specific institutions and their impact on the cultural landscape are rather scarce.

This paper deals with the historico geographical aspects of the genesis of the foundations on which the military organization of the Frontier was laid. Transhumance livestock breeding, common in the Dinaric area, played a key rôle in the social and cultural development of the Frontier area, while elements of its military organization had a strong impact on population density patterns and on the organization of everyday life.

From the point of view of historical geography and its periodization of the Croatian Military Frontier area, the period of manufacture with the development of the transportation system linking the Danube basin with the North Adriatic, is most significant in terms of cultural geography.

The railway era of the initial phases of the industrial revolution was greatly determined by the protracted retention of the administrative and economic system of the Military Frontier. It was during that period that the differences in the levels of economic development of the Frontier area and the rest of the Croatian territory came into existence and developed their most prominent traits.

The author discusses the problems of the contemporary functional organization of segments of the former Frontier territory within the framework of the regionalization of Croatia.